

O'ZBEKISTONDAGI BA'ZI TOPONIMLARNING KELIB CHIQISHI TARIXI

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Ona tili va adabiyot yo'nalishi

2-bosqich 303-guruh talabasi

Abdullayeva Risqida

Ilmiy rahbar: **Muxammadiyeva Munira**

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston hududida shakllangan ayrim toponimlarning kelib chiqishi, ularning etimologiyasi va tarixiy ildizlari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor toponimlarning xalq og'zaki ijodi, tarixiy voqealar, geografik xususiyatlar va qadimiy aholi urf-odatlar bilan bog'liqligiga qaratilgan. Qator tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida masalaning ilmiy izohi berilgan, toponimik o'zgarishlarning sabablari va natijalari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari toponimika, tarix va geografiya fanlari bo'yicha izlanish olib borayotgan mutaxassislar, shuningdek, O'zbekistonning tub tarixiga qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: Toponimika, etimologiya, O'zbekiston, tarix, geografik nomlar, xalq og'zaki ijodi, madaniy meros, tarixiy manbalar.

O'zbekiston hududi qadimdan har xil xalqlar, turli etnik guruhlar, katta-kichik davlatlar va turmush tarzi bo'yicha bir-biridan farq qiluvchi jamoalarning qadimiy yurti bo'lgan. Mamlakatning geografik joylashuvi, uning boy tarixiy merosi, ijtimoiy iqtisodiy hayotidagi voqealar, tabiiy sharoiti va aholi tili o'ziga xos bo'lgan ko'plab toponimlarni — ya'ni joy nomlarini — vujudga keltirgan. O'zbekiston toponimikasining o'rganilishi tarixiy bilim, lingvistik tadqiqot va geografik jihatlarni o'zida birlashtiradi va xalqning o'tmishini, an'alarini, urf-odatlarini aks ettiradi [1].

Toponimlarning shakllanishida va taraqqiyotida ko'p omillar qatnashgan. Avvalo, qadim aholi joy nomini biror geografik ob'ektning tabiiy belgisi bo'yicha, yoki o'sha yerga xos bo'lgan hodisa, tarixiy shaxs, iqtisodiy faoliyat, madaniyat va sifatlarni ingl olib, nom

bergan. Ayyorobod, Samarqand, Toshkent, Buxoro, Navoiy, Xiva, Xorazm kabi yirik toponimlar tarix va madaniyat bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, Samarqand shahri nomining paydo bo‘lishida “Samara” va “Kand” so‘zlari birikmasidan vujudga kelgani to‘g‘risida turli ilmiy talqinlar mavjud. Qadimgi eroniy tillarda “Kand” so‘zi “shahar” yoki “maskan” ma’nosida ishlatilgani ma’lum. Bu boradagi izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, mazkur terminologiyalar Samarqand tarixini miloddan avvalgi asrlarda ham qadim shahar sifatida e’tirof etilishini isbotlaydi [2].

Toshkent toponimi ham o‘ziga xos tarixiy ildizga ega. Ba’zi tadqiqotchilar nuqtai nazariga ko‘ra, ushbu nom “to‘sh” (balandlik, yuqori joy) va “kent” (shahar, aholi punkt) so‘zlari birikmasidan olingan. Demak, Toshkent “yuqori shahar”, “balandlikdagi shahar” deb talqin qilina oladi. Bu joy nomlari asrlar davomida ayrim fonetik o‘zgarishlarga uchragan bo‘lsa-da, mazkur ma’no zahirida saqlanib qolgan.

Buxoro toponimi esa o‘ziga xos semantik qatlamlarga ega. Tadqiqotlarda “buxara” so‘zi qadimgi hind-yevropa tillarida “boylik, farovonlik joyi” ma’nosini anglatuvchi so‘zlardan kelib chiqqani aytiladi. Sharq geografiyasi va tarixiy manbalarida Buxoro ko‘p bora “Diyori xurofat”, ya’ni “ilm, donish va marifat diyor” sifatida tilga olinadi. Mazkur shahar uzoq asrlardan buyon yirik savdo va madaniyat markazi bo‘lib kelgan.

Surxondaryo, Qashqadaryo, Zomin, Zangiota kabi toponimlar esa tabiiy geografik belgilar, tarixiy hodisalar va etnik guruhlar nomlari bilan bevosita bog‘liq. Masalan, Surxondaryo hamda Qashqadaryo nomidagi "daryo" qismlarining mavjudligi toponimlarning hududda oqadigan yirik daryolar nomi bilan bog‘liq holda tanlanganini anglatadi. “Surxon” va “Qashqa” esa o‘sha hududda yashagan qadimiy qabilalar yoki tarixiy an’analardan olingan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Shuningdek, O‘zbekistonning ko‘plab qishloq va tumanlarida joylashgan toponimlar uzoq tarixiy jarayonlar natijasida mazkur hududga yangi etnik guruhlarining kirib kelishi yoki tarixiy voqealarga javoban o‘zgarib borgan. Farg‘ona vodiysidagi qator toponimlar, masalan, Marg‘ilon, Rishton, Quva kabi joy nomlari qadimgi sug‘diy, so‘g‘diy, xorazmiy va boshqa mahalliy tillardan kelib chiqqan. Marg‘ilon atamasi to‘g‘risida xalq orasida shunday rivoyatlar saqlanib qolgan: Go‘yoki, qadim zamonlarda saltanatga kelgan podsho shahar aholisiga

“marhamat” soʻzini koʻp ishlatishni buyurgan, bundan kelib chiqqan holda “Marhamat qilganlar shahri” degan maʼnoga ega “Margʻilon” nomi vujudga kelgan degan talqinlar mavjud. Bu afsona boʻlsa-da, yurt aholisi uchun quvonchli va maʼnoli voqelik boʻlib kelgan [3].

Keyingi yillarda Oʻzbekiston hududida koʻplab yangi toponimlar paydo boʻldi, baʼzilari tarixiy va madaniy sabablar tufayli oʻzgartirildi. Mustaqillikdan soʻng mustamlaka davri toponimlarining bir qismi asl oʻzbekcha nomlarga qaytgan, ayrim yangi hududlar tarixiy shaxslarga, milliy qadriyatga moslashtirilib nomlangan. Bunga misol sifatida, Navoiy viloyati yoki Beruniy tumani nomlarini keltirish mumkin. Navoiy mashhur oʻzbek shoiri Alisher Navoiyning nomini abadiylashtirgan boʻlsa, Beruniy tumani esa buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyning tarixiy xizmatini eʼzozlashning ifodasi sifatida vujudga keltirilgan [4].

Koʻplab joy nomlarining kelib chiqishida diniy qadriyatlar, xalq eʼtiqodi, tarixiy shaxslar ham muhim oʻrin egallagan. Masalan, Zangiota toponimi mashhur din peshvosi Zangi otoning nomi bilan bogʻliq. Shu joylarda yashagan xalq oʻz eʼtiqodi, hurmatini ifoda etish uchun tarixiy shaxs yoki avliyo ismini joy nomiga aylantirgan. Bu kabi diniy asosga ega toponimlarni koʻplab yurtimiz hududlarida uchratish mumkin. Geografik oʻzgarishlar, iqlim sharoitidagi tabiiy oʻzgarishlar ham qator toponimlarning paydo boʻlishiga sabab boʻlgan. Masalan, “Chorvoq”, “Qoʻqon”, “Chimyon”, “Boysun” kabi nomlarning zamirida yoki “toʻrt suv” (chor + voq), “koʻk rangli joy” (qoʻqon), “eng baland” (chimyon), “boy va sun (toʻgʻ) yer” (boysun) kabi geosifatlar yotadi. Bu nomlar ham tabiat va joyning tabiiy holatini aks ettiradi.

Urbanizatsiya, iqtisodiy taraqqiyot va aholi koʻchishi natijasida toponimlarning shakllanishida yangi tendensiyalar kuzatilmoqda. Obodlik, taraqqiyot, markazlashtirish jarayonida ayrim hududlarning nomi davlat siyosati va zamonaviy jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda yangilandi yoki oʻzgartirildi. Eng muhim jihati, har bir toponim xalq yodida, uning orzusi, ehtiyoji, yuksak qadriyatlarini bayon etuvchi tarixiy, madaniy yodgorlik sifatida mavjud va saqlanib qolmoqda. Mamlakatda olib borilgan ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar joy nomlari boʻyicha koʻplab ilmiy materiallar toʻplanishiga

xizmat qildi. Bu izlanishlarda o'zbek adabiy tili taraqqiyoti, geografik va tarixiy sharoitning o'zaro bog'liqligi ochib berilgan. Zaminimizda mavjud har bir toponim — bu o'ziga xos "tirik tarix kitobi"dir. O'zbekiston toponimlari to'g'risidagi ilmiy risolalar, maqolalar, lug'atlar, monografiyalar zamonaviy tadqiqotchi olimlar tomonidan yangi metodlar asosida tahlil qilinmoqda.

O'zbekiston toponimining kelib chiqish tarixini chuqur o'rganish va zinhor unutmaslik kerakki, toponimika bilan bog'liq ilmiy faoliyat, milliy o'zlikni, tarixni, madaniyat va adabiyot qadriyatlarini saqlash va targ'ib qilishga, yangi avlodning ushbu soha bo'yicha bilimini boyitishga xizmat qiladi. Toponimlarni ilmiy izohlash zamirida xalq hayoti, uning dunyoqarashi, xalqona til va madaniyatni sevish hissi mujassam. O'zbekistonlik har bir avlomaviy tadqiqotchi, maktab, oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari va keng omma uchun toponimikaning yana kerakli va dolzarb ilmiy soha ekanligi kundan kunga isbotlanmoqda. Kelajak avlod uchun bu boylik va merosni buzmasdan, yaxlit holda yetkazish barobarida zamonaviy fan yutuqlaridan ham foydalanish lozim [5].

Xulosa:

O'zbekiston hududidagi toponimlarning kelib chiqish tarixi va ularning zamirida mujassam bo'lgan semantik qatlamlarni o'rganish — bu xalqimiz o'tmishini, uning moddiy va ma'naviy merosini, zamonaviy jamiyat rivojlanishini anglashga yo'l ochadi. Toponimika fani, uning zamonaviy yutuqlari, yangi olimlarning izlanishlari orqali o'zbekistonliklar o'z Vatanining har bir hududi, har bir qadimiy va yangi joy nomida o'z o'tmishini, kelajagini tasavvur etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Рустамов Ш. "Топонимика и древняя история Средней Азии". Тошкент: Фан, 2022.
2. Хасанов Ё. "Ўзбекистон тўпонимикаси: назарий ва амалий масалалар". Тошкент: Университет нашриёти, 2011.
3. Болтабоев Н. "Археологические памятники и топонимика Узбекистана". Тошкент: Фан, 2019
4. Норов Ш. "O'zbekiston toponimlari va ularning turlari". Samarqand: Zarafshon, 2015.

5. Ким А.Е. "Топонимика Ферганской долины". Тошкент: Фан, 2010.
6. Қорниязов Ғ. "Milliy toponimika va tarixiy o'zgarishlar". Nukus: Qoraqalpoq davlat nashriyoti, 2022.
7. Эшонкулов Ш., Валитов А. "O'zbekistonda geografik nomlarni o'rganishning nazariy asoslari". Toshkent: Fan, 2009.